

IV. A veszélyes és tisztátalan nőiség

A halál vizének képzetköréhez tartozó szimbólumoknak női jellegük van, ami több jelkép – például a tükör, a hullám, a haj, a fésű stb. – esetében teljesen nyilvánvaló, más esetekben a feminoid jelleg álcázott, illetve kikövetkeztethető.

A tükör például sok festőnél folyékony elem, felkavaró, az időlegesség szimbóluma. Tintorettonál a női díszek, a test, az értékes haj, a tükör, a hullám együtt szerepelnek. A görög mitológiában a gögös és kőszívű Narkissoszt a női istenségek – Ékhó és Aphrodité – a tükör révén pusztítják el: az önmaga tükörképébe szerelmes ifjú nem tud megválni saját képmásától, és végül a hiábavaló vágytól elsorvad.

Ugyanakkor az egész jelképkörnek erőteljes Hold-vonatkozása is van, ami az egyik közismert magyar népdalban is kifejeződik: „*Ablakimba besütött a holdvilág, / az én rózsám abba fésüli magát.*”

A továbbiakban azt tekintjük át, hogy a nőiség hogyan kapcsolódik össze az időlegességgel és a holdszimbolikával, és hogy ez a kapcsolat milyen jelképekben jut kifejezésre.

1. A menstruációs vér, holdszimbolika

A szerencsétlen, halált hozó vízi elemnek az emberi testben van egy fiziológiai megfelelője: a vér. A vér is szalad az erekben, elfolyása az élet megszűntét eredményezi, ezért a vér a folyó vízhez hasonlóan **idő- és haláljelkép**.

Mind a víz, mind a vér szimbolizmusában jelen van egy Hold-vonatkozás is. A mitológiák egyetemesen a Holdnak rendelik alá a kozmikus vizeket. Az apály és a dagály jelenségének Holdtól való függését, a Földnek még azokon a részein is ismerik, ahol nincsenek tengerek. Ezért a legtöbb mitológia a vizeket és a Holdat egyazon istenség képzetkörébe fogja össze. Másfelől a menstruációs ciklusok és a holdciklusok egybeesése miatt nyilvánvaló a Hold és a vér kapcsolata. Következésképpen az időmérő Hold mint közös tényező erősíti a víz és a vér szimbólumainak időre vonatkozó jelentését.

G. Durand ezeket a jelképeket – víz, vér, nő, Hold – szorosan egybetartozóknak tartja. Hangsúlyozza, hogy a Hold a vízi szimbolizmus révén felbonthatatlanul kötődik a halálhoz, a menstruációs vér ciklikussága folytán pedig a nőiséghez. Megjegyzi ugyanakkor, hogy ebben a képzetkörben van egy másodlagos jelentés is: a vizeknek és a Holdnak a halál- és idővonatkozás mellett megtermékenyítő hatásuk is van, ami ugyancsak egy hatalmas mitológiai komplexumot hoz létre.²⁵³

A Hold változékony: nő és fogy, olykor eltűnik, tehát szeszélyes. Ezek a tulajdonságai is arra utalnak, hogy a múló időnek van alávetve. A Hold az első **időmérő**. (A latin „mensis” szó jelentése egyfelől ’hold’, ’holdhónap’, másfelől ’mérés’, ’mérték’.)

²⁵³ Durand G. 1977. 123–124.

Amikor a Hold hiányzik az égről, azt tartják, felfalta egy szörny, meghalt. Ennek megfelelően a Hold **haláljelkép** is, és ő maga is lehet a **holtak birodalma**. Az európai néphitben a „vörös Hold” félelmetes.

Ezzel függenek össze a Hold **rontó erejével** kapcsolatos hiedelemképzetek is. Aki „holdkóros”, annak diabolikus ereje van. A szamojédok számára a Hold a pestis princípiumát testesíti meg.

Amint látjuk, a Hold- és vízképzetek izomorfak, feminin jellegűek, és erőteljes a múlt időre vonatkozó jelentésük. A Hold ugyanakkor az örök visszatérés ígérete is, erről a jelentésről hátrébb, a ciklikus jelképek között (XII. 2.) beszélünk.

2. A veszélyes és tisztátalan termékeny nő

A menstruáló, a várandós és a gyermekágyas asszonyt egyetemesen tisztátalannak tekintik, és a közösségre nézve veszélyesnek tartják.²⁵⁴ A képzet magyarázata, hogy a termékeny nő kívül áll a Mi Világunk törvényein, azzal a titokzatos és veszélyes Másik Világgal teremt kapcsolatot, ahonnan az élet származik, és ahová a halottak is megtérnek. Gilbert Durand szerint a menstruációs vér tökéletes fiziológiai megfelelője a halált hozó fekete víznek.²⁵⁵

Ezért van az, hogy bizonyos nagyerejű varázscselekményeket csak a menstruáció elkezdődése előtti életkorban álló gyermeklányok végezhetnek, mert csak ők rendelkeznek a rendkívüli eseményhez szükséges tisztasággal és mágikus erővel. (Mint előbb láttuk, ilyen varázscselekmény például a „cseberbenezés” által történő jóslás a Mezőségen.²⁵⁶) A fentivel analóg képzet, hogy a varázslást végző, például gyógyító öregasszonyok a menopauza elérése utáni állapotban kell hogy legyenek.²⁵⁷ Egy angol kutató, Susan Starr Sered írja, hogy a nő élete szellemi értelemben csak a menopauza elérése után teljesedik ki, csak ekkor válhat valódi szellemi vezetővé.²⁵⁸

A menstruációs vért világszerte **tisztátalannak** tartják, ezért se szeri, se száma a menstruáló nőhöz kapcsolódó tabuknak. Már az ószövetségi Bibliában is ilyen tiltások sokasága olvasható. Az európai – és a magyar – folklórban általános tabuk, hogy a menstruáló nő élelmiszereket (vaj, tej, hús, szalonna, bor stb.) nem érinthet, mert azok megromlanak, az általa dagasztott kenyértészta nem kel meg, ha vizet merít, elapad a kút vize, megavasodik a szalonna stb. A Székelyföldön azt tartják, hogy „kicsapódik” vagy „felfő” az általa megkevert majonéz, ezért a szomszédba viszik át megkavarni. A dél-erdélyi Magyarlapádon a menstruáló nő nem vehet úrvacsorát. A moldvai csángók körében általános az a hiedelem, hogy a tisztátalan menstruációs vér **megronthatja a maskulin férfierőt**: „*Ha az asszony is, hogyha rosszat akar csánni egy legénynek, s*

²⁵⁴ A kérdésnek gazdag néprajzi irodalma van. Néhány újabb munka: Benedek H. E. 1998.; Csonka-Takács E. 1999.; Deáky Z. 2005.

²⁵⁵ Durand G. 1977. 123–124.

²⁵⁶ Keszeg V. 1992. 70–80. és 1997. 97–126.

²⁵⁷ Uő 1999c. 259–265.

²⁵⁸ Starr Sered S. 1994. 237.

hogyha, mikor meg van a rendje [havivérzése], akkor teszen a borba egy kicsit, akkor megdagad a szeméremtestye, s megbír halni abból! Legény meg!” (Somoska)²⁵⁹

A néphit a menstruáló Szűz Máriát is tisztátalannak tartja. A vallásos folklórban sok legenda szól Szűz Mária „tisztulásáról”, és egy eredetmonda-típus a női menstruációt is tőle származtatja: „*Leült a Szűzanya, osztán tisztulása volt. Hét szoknya volt rajta, oszt a hetediken is átütött. Oszt az maradt ránk, a nőknek csak annyi van, amennyi a hetedik szoknyán átütött ... neki igen sok volt, mégse panaszkodott, mi meg hogy panaszkodunk!*”²⁶⁰ A vallási néprajz egyes kutatói a téma kapcsán Mária asszonyokkal való „együttérzéséről” beszélnek, de ez a „filantróp” magyarázat nem elég meggyőző. Sokkal valószínűbb, hogy ez esetben is kereszténység előtti ősvallási elemek továbbélésével állunk szemben: mivel a magyar Mária-tisztelet egy pogány kori Boldogasszony-kultuszra épült rá, elképzelhető, hogy az életet adó Boldogasszony tisztátalanságának képzete őrződött meg a menstruáló Szűz Máriáról szóló narratívákban. A gyermekágyas asszony ágyát az egész nyelvterületen „Boldogasszony-ágy”-nak nevezik. A kereszténység által terjesztett Mária-dogmákkal, legfőképpen a Szepőlötlen Fogantatás („immaculata conceptio”) tanával mindenképpen összeegyeztethetlenség a Mária tisztátalanságáról szóló népi történetek.

Hasonló tisztátalanság- és veszélyesség-képzetek tapadnak a szülő nőkhöz is, tehát a tabuk ez esetben is jelen vannak. A szülőasszonnyal kapcsolatba került tárgyakat (pl. ruháját, ágyát, használati tárgyait, a placentát stb.) a magyar néphit szerint meg kellett semmisíteni, ezért rendszerint elégették őket, akárcsak a halott tárgyait.²⁶¹ Egy általánosan elterjedt hiedelem szerint szülés után az anya hat hétig nem meríthet vizet a kútból, mert az megféggesedik. A gyermekágyas nő nemcsak veszélyes, hanem termékenységese is könnyen megrontható (pl. „elviszik” a tejét, „megigézik” stb.), ezért különös védelem illeti meg.

A gyermekágyas asszony tisztító rítusaira rendszerint a szülés után hat héttel – olykor még a keresztelés előtt – a templomban, valamilyen vallásos szertartás keretében szokott sor kerülni. A szertartás neve a moldvai csángók körében „avatás” vagy „avatódás”, a Székelyföldön és Erdély más részein „kiszabadulás” vagy „felszabadulás”. Csíkszentdomokoson a pap jelenlétében és részvételével végzett rítus van szokásban, amelynek kötelező elemei a gyermek templomi bemutatása, az oltár megkerülése, imádkozás, gyónás, pap általi megszentelés stb., de olykor elegendő egy út menti keresztfa megkerülése is. A szertartás nyomán az anya tisztátalansága megszűnik: ettől kezdve templomba járhat, kiléphet a kapun, szabadon járhat-kelhet a faluban, és az addig tiltott asszonyi munkákat is elvégezheti.²⁶² A moldvai csángó falvakban régen a „deák” (kántor) karjánál fogva vezette be a gyermekágyas asszonyt a templomba, megkerültette vele az oltárt, imádságokat végzett. Ortodox románoknál a pap stólája alatt való átbújás is szokásos.

²⁵⁹ Csoma G. 1977. 207–208.

²⁶⁰ Lammel A.–Nagy I. 1995. 263.

²⁶¹ Csonka–Takács E. 1999. 266–272.

²⁶² Balázs L. 2005. 120–121.

A frissen ellett állatok is tisztátalanok és könnyen megronthatók. Gyimesben a megborjúzott tehén „pokláját” (azt a tokot, amiben a borjú a világra jött) elássák, hogy védjék a tej tisztaságát.²⁶³

3. A Kegyetlen Nő archetípusa

A fenti jelképekörök összetartozásából kiindulva, G. Durand arra a következtetésre jut, hogy *a nőiség egyik arca egy természetű az állatiassággal*, ugyanis az állat- és Hold-jelképekhez hasonlóan erős halál- és idővonatkozása van, tehát fatális jellegű.²⁶⁴ A Végzet Asszonya voltaképpen általános modellje minden varázslónak, undok vén banyának, szerencsétlen tündérnek stb., akik *fenyegetnek*.

A Kegyetlen Nő archetípusának tipikus megjelenése *a vadászó asszony*, aki véres kegyetlenséggel bánik el áldozataival. A görög mitológiában a vadászó Artemisz szarvassá változtatja Aktaiónt, akit saját kutyái tépnek szét.

A mitológiák gyakran *nőiesítik az állati szörnyeket*. A Théba városának megbüntetésére küldött, embereket felfaló Szfinxnek oroszlán teste és női feje van. Az Odüsszeia hőseinek mindenekelőtt a hullámokon és a női jellegű veszedelmeken (pl. szirének, a tengeri szörnyekké varázslott Szküllá és Kharübdisz) kell felülkerekedniük. A középkori kereszténység különböző képi ábrázolásain is megjelennek a Keleten kitalált, furcsa szörnyek. A középkorkutató Georges Duby állapítja meg, hogy a középkori keresztény embert zaklató szirének alakjában „találkozik a két, egymással szoros rokonságban álló elferdült természet, a nőé meg a mocsarak iszapjában hemzsegő, csúszó-mászó, tisztátalan állatoké”.²⁶⁵ Hasonló ábrázolásokkal később, az újkorban is találkozhatunk. A 17–18. századi erdélyi református egyházművészet gyakran alkalmaz ilyen motívumokat, például szirénábrázolásokat és egyéb női jelképeket a fakazettás festett templommennyezeteken.²⁶⁶ (7. kép)

Az életet adó **Nagy Anya** archetípusának – minden pozitív jelentéstartalma mellett is – van egy *fenyegető arca* is. C. G. Jung így határozza meg az archetípus lényegét, a szimbolikus jelentések polivalenciáját: „Tulajdonságait jellemzi az 'anyai' általában: a nőiség mágikus autoritása, az értelmén túli bölcsesség és szellemi nyugalom, a jóság, a védelemadás, ő a növekedés és termékenység elősegítője, a tápláló, a mágikus átváltozás helye, az újjászületés, a segítségre siető ösztön vagy impulzus, a titkos és rejtező, a sötét, a mélység, a megelevenedett alvilág, az elnyelő, félrevezető és mérgező, a félelmetes és elkerülhetetlen.”²⁶⁷

A démoni nő tipikus megjelenése a magyar néphitben a **szépasszony** vagy **szépleány** hiedelemelakja. A szépasszonyok – akiknek már a valódi nevük is tabunév – a szirénekhez hasonló tüneményes szépségű, gyönyörű ének- és zeneszóval járó

²⁶³ Tankó Gy. 1998. 124.

²⁶⁴ Durand G. 1977. 126–130.

²⁶⁵ Duby G. 1994. 236.

²⁶⁶ Szacsavay É. 2000. és 2001.; Görög H. 2001.

²⁶⁷ Jung C. G.: Psychologische Aspekte des Mutterarchetypus. In: *Eranos Jahrbuch* 1938. Zürich. Idézi: Dömötör T. 1974. 129.

rendkívül veszélyes hiedelemlények. Elcsábítják, majd halálra táncoltatják a férfiakat, elrabolják, és egy satnya, beteges, ún. „abagos” gyermekkel kicserélik a magukra hagyott csecsemőket, egész éjszaka lovagolják és halálra fásaszják az istállóba kötött lovakat stb. Csoma Gergely így ír a moldvai csángók szépleány-hiedelméről: „Az éjjel járók kört vonnak maguk köré, ha feltűnnek a különös, kék lánggal fénylő nemtiszták vagy Szépleányok. Fokhagymával vagy sóval védekeznek ellenük, meg az olvasó felemelésével, és a Szépleányok repülnek suhogva, széltépte hajjal, és megnyargalva »putinát« [hordót], befonva lovak sörényét, elcsábítva legényeket, elrabolva gyermekeket. »Az Isten őrdöjzön az ojjantól.«”²⁶⁸

4. A kötöző nő. A csomók

A megkötözés az istenek és más természetfeletti lények kiváltsága. A láncok, a kötelek, a csomók jellemzik a halál istenségeit, a sorsot. A „halál kötelékei” metafora a Bibliában igen gyakori. Az ősi Indiában, az *Atharva-véda* szerint, a halálisteneknek láncai vannak, a betegségek „hálók”, és a halál nem más, mint a legvégső kötés.²⁶⁹ A germán halálistennők kötéllal vonszolják el halottakat, Odin főisten állandósult mellékneve pedig „a kötélt istene”.²⁷⁰

Mircea Eliade, aki a *Képek és jelképek* című könyvében egy teljes fejezetet szentel a „megkötöző istenek” és a csomók szimbolizmusának, több nyelvben is fontos etimológiai megfelelést talált a „megkötöz” és a „varázsol” szavak között. Amint megjegyzi, a török-tatár nyelvekben „bag”/„bog” szavak egyidejűleg ‘kötés’ és ‘varázslás’ jelentésűek, és hasonló a helyzet a latin nyelvben is, ahol a ‘varázslás’ jelentésű „fascinum” a ‘kötés’ jelentésű „fascia” rokona.²⁷¹ Ugyanez a helyzet a magyar nyelvben és hiedelemvilágban is, ahol a kötés és az oldás egyértelmű varázscselekedetek, és egyaránt lehet ártó vagy védő-gyógyító funkciójuk.²⁷² Erdélyben a „köt” szónak még ‘fogani’ jelentése is van (pl. „köt a pityóka”, „köt a tök” – mondják a virágzás idején újrafoganó növényre), amit az „ördögkötötte” kifejezés ‘ördögteremtette’ értelme (pl. ravasz vagy gonosz állatra, esetleg csintalan gyerekre használatos) is kifejez. Vagyis a fogadás, születés olyan titkok, valóságos varázslatok, amiknek közülük van a mágikus kötözéshez, csomózáshoz.

A kötözés („bogozás”) mindenekelőtt a női istenségek és hiedelemlények tulajdonsága. A magyar boszorkányok csomók, ún. „guruzsmák” segítségével végezhetnek rontást, ún. „megcsináltatást”. A szépasszonyok befonják az állatok sörényét. Csikban, ha a ló vizelete „megfogani”, cérnával vagy spárgával az egész állat köré egy bonyolult szerkezetű csomót kötnek, amit egyetlen mozdulattal kell kioldani. Ha ez sikerül, az analógiás mágia elve alapján az állat vizelete ismét megindul. A varázscsomó „Boldogasszony bog” neve utal arra, hogy a mágikus csomózás általi gyógyítás volta-

²⁶⁸ Csoma Gergely: Moldvai irás. *Kortárs* XLVI. 2002. 1. 88.

²⁶⁹ Eliade M. 1997. 129–130.

²⁷⁰ Uo. 134.

²⁷¹ Idézi: Durand G. 1977. 131–132.

²⁷² Lásd: Pócs Éva: Kötés és oldás a magyar néphitben. *Ethnographia* LXXII. 1963. 565–612.

képpen egy női istenség, a Boldogasszony attribútuma.²⁷³ A zsebkendővégre emlékeztetserkentés céljából kötött csomó („bog”) voltaképpen a megjegyzendő dolog mágikus odakötözését, ellillanásának megakadályozását jelenti. Általános hiedelem, hogy a halott ruháján nem szabad csomónak vagy begombolt gombnak lennie, mert ez a lélek távozását nehezíti. Jobbágytelkén a halott nők haját nem fonták be, s a koporsóban fekvő asszonyok kendőjét sem kötötték bogra.²⁷⁴ Az altáji népek vallásos képzetéről szóló tanulmányában Uno Harva a halottkultusznak a csomózásra vonatkozó tabuját azzal magyarázza, hogy a halott hajfonatának kibontása, az öltözet szalagjainak megoldása a halott lelkének minden földi köteléktől való megszabadítását célozza.²⁷⁵

Amint látjuk a kötözés egyaránt lehet teremtő, egészségvarázsló és ártó cselekedet. A jelkép ambivalenciáját M. Eliade így foglalja össze: „A csomók betegséget okoznak, de egyben távol is tartják a kórt, vagy éppen meggyógyítják a beteget. A zsinetek és a csomók rontani képesek, de egyúttal meg is védnek a rontás ellen; megakadályozzák a szülést, de meg is könnyítik; megóvják az újszülöttet és meg is betegítik; halálhozók és távol is tartják a halált. Ezeknek a mágikus és mágikus-gyógyító rítusoknak tehát a lényege az az irány, amit a kötésben benne rejlő erő, vagy a »kötés« aktusa számára megszabnak. Ez lehet pozitív vagy negatív, tehát »jótékony« vagy »kártékony«, »védő« vagy »támadó«.”²⁷⁶

A fonal, szál

Amint erről előbb már szó volt, a lebegő haj szimbolikájának rendkívül erős a múlt időre vonatkozó jelentése. Mivel alapvetően feminin jelképről van szó, ez a szimbolizmus is a fatális, állati jellegű nőiség képzetét erősíti. A haj azért vált női princípiummá, mert a víz hieroglifája, azé a vízé, melynek fiziológiai hordozója a menstruációs vér.²⁷⁷

A szál, a fonal a hajhoz hasonló mesterséges kötelék, és mint ilyen, őrzi a múlt időre vonatkozó jelentést: a fonal *sorsszimbólum*. Már az *Odüsszeiában* is ilyen értelemben szerepel Penelopé történetében.

Csíkban a téli napforduló idején, az ún. „két karácsony köze” kezdetén az ollók szárait összekötözték, mintegy jelezve, hogy újévig nem fogják őket használni.²⁷⁸ Hasonló adat Udvarhelyszékről: „*Matólán es nem lehetött hagyni [ti. fonalat], me akkor aszongya, hogy két karácson között az ollót es béköttük azért, hogy nem toom, ez egy ijen izé vót.*” (Oroszhegy)²⁷⁹ A moldvai csángók Szent András-napkor (november 30.) az ollók szárait összekötik, hogy a farkas ne egye meg a juhokat.²⁸⁰ A rítus jelképiségének valószínű jelentése az, hogy az átmeneti időben a folytonosságot meg kell őriz-

²⁷³ Csikszentgyörgy, saját gyűjtés, 1980.

²⁷⁴ Gazda K. 1998a. 58.

²⁷⁵ Harva U. 1982. 433.

²⁷⁶ Eliade M. 1997. 143–144.

²⁷⁷ Durand G. 1977. 131–132.

²⁷⁸ Csikszentlélek, Székely L. 1997. 120.

²⁷⁹ Kovács Melánia egy. hallg. gyűjtése, 2002.

²⁸⁰ Bálint S. 1977. II. 508–509.

ni, az ollóval való fonalvágás gesztusa előidézné a sorsváltozást, a halált a köszöbön álló új esztendőben. Ezt az értelmezést erősíti az a hiedelem is, hogy „a két karácsony között” fanni kell, „síríteni” a cérnát.²⁸¹ A szál és az olló közötti konfliktus archetipikusnak mondható, ez a szimbólum is a világ számos kultúrájában megjelenik.²⁸²

A fonal közismerten a Végzetet megszemélyesítő görög moirák (római mitológiában: párkák) attribútuma. Az igen archaikus motívumanyagú magyar ácsolt ládák fonó nőket mutató ábrázolásokat is találunk. Ezeket Lükő Gábor „fonóbeli jeleneteknek” tartja, Demény István Pál ellenben úgy véli, hogy a kép eredetileg inkább az élet fonalát fonó párkákra, pontosabban valamilyen nekik megfelelő hiedelemkéntre vonatkozott. Ezt az utóbbi értelmezést az is valószínűvé teszi, hogy az ácsolt ládák díszítményeinek motívumanyaga más vonatkozásokban is az ősi magyar hitvilággal mutat kapcsolatot (pl. Boldogasszony-képek, nyerget formázó fedél, lovat formázó láda stb.)²⁸³

A fonal és a fonalat helyettesítő hajszál az **állandóság, biztonság** szimbóluma. A nyelvben a „szál” és a „fonal” szavakhoz a folyamatosság képzeete társul („a beszéd fonala”, „a gondolat szálai”, „a cselekmény szála” stb.). A fonal ennek megfelelően a hiedelemvilágban is **a folytonosság** jelképe. A moldvai csángók a csecsemő pólyájára, a „póka bernyiccire”, hajszállal kötöttek szentelt gyűrűt, hogy a szépasszonyok ne tudják kicserélni a magára hagyott gyermeket.²⁸⁴ A Székelyföldön fonálra kötött gyűrűkkel jósolták meg, hogy milyen nemű lesz a születendő gyermek.

A fonal a helyes utat, **a labirintusból kivezető utat** jelenti, akár átvitt értelemben is. A görög mitológiában a labirintus Minósz krétai király palotája alatt található. Egy bikafejű, emberestű szörny, a Minótauros lakik benne, akit Thészeusz, a legkiválóbb attikai hős elpusztít, majd a király leányától, Ariadnétól kapott fonal segítségével megtalálja a kivezető utat. A motívum a magyar népmesékben is megjelenik: „*Adok neked ötszáz ezer méter fonalat, de ez a fonal láthatatlan, amikor te mész, ezt mindig ereszd magad után, hogy amikor visszakerülsz Feketeföldi Indiából, ne hogy eltévedj.*”²⁸⁵

A **labirintus** minden átláthatatlan vagy bonyolult dolog szimbóluma. Az ókeresztény egyház teológusai (pl. Milánói Ambrosius) az igazak útját „széles útnak” nevezik, amit nem szabad elhagyni, mert a bűnös labirintusba téved. Dante Alighieri *Isteni színjáték*ában a koncentrikus körök, a falak, a leszakadt hidak hatalmas labirintussá teszik a poklot. Umberto Eco *A rózsza neve* c. regényében is egy hatalmas középkori kolostor belső labirintusa áll a cselekmény középpontjában.

A fonás és a szövés

A fonás és a szövés női tevékenységek, mégpedig a démoni nő attribútumai, ezért rendszerint ártó cselekedetek. Erre utalnak a „fondorlat”, „cselszövés” és más ehhez

²⁸¹ Pusztina, Halász P. 2004. 64.

²⁸² Durand G. 1977. 401.

²⁸³ Demény I. P. 2004. 7.

²⁸⁴ Pusztina, saját gyűjtés, 1994.

²⁸⁵ Fábán Imre: *Zöldike királyfi*. Népmesék. Kolozsvár, 1989. 35.

hasznos nyelvi kifejezések. A népmesékben az ártó démonok, boszorkányok szoktak szőni és fogni. Gyimesben éjszakára visszafelé elindított fonnivalót tesznek a szépaszszonyoknak az istállóba, mert különben befonják a lovak sörényét. Ugyanitt hasonló „fonó” hiedelemként a menyét is: „*S guzsalyat köttünk. Köttem egy guzsalyra gyapjat, balkézt visszafelé elindítottam a fonást, s felszúrtam a tehénistállóba, hogy ha le nem fonja, onnan takarodjon el... S akkor el kell... Itt es, a kalibánál es van guzsaly kötve menyetnek.*” (Gyimes)²⁸⁶ A román néphit „marțolea” nevű félelmetes hiedelemként, ami „marcolea” néven a mezőségi magyar folklórban is feltűnik, megbünteti azokat az asszonyokat, akik keddi (esetleg pénteki) napon fogni merészelnek: megijeszti őket, szétszaggatja vagy összegubancolja a fonalat, a fonó nő megszúrja magát az orsóval stb.²⁸⁷

A fonás és szövés tulajdonságával rendelkező **pók** szerencsétlen állat. Az európai folklórban élnek róla olyan történetek, amelyek alapján a Kegyetlen Anya jellegzetes jelképének lehet tekinteni. Gyakori folklórmotívum például, hogy saját gyermekeit zárja a saját hálójába.²⁸⁸ Feltűnő, hogy a gyimesi népművészet geometrikus hímei között a pók motívummal igen gyakran találkozunk.²⁸⁹

Összegzésképpen: a kötés és a neki megfelelő egyéb cselekedetek (pl. fonás, hálósövés stb.) teljesen negatív jelentésű szimbólumok. A kötés mágikus hatalom, de ugyanakkor szerencsétlen tulajdonsága is a Végzet Aszonyának, vagy a neki megfelelő póknak, polipnak stb.

Szövet, vászon, kendő

A szövetfélék szimbolikájával a népi kultúrákban igen gyakran és igen különböző formákban találkozunk, de a jelentéseknek van egy alaprétege. Legtágabb értelemben a szövet jelképiségének is idő vonatkozása van, a fonalhoz hasonlóan egyfajta **sors-szimbólum**. A szövet- és vászonfélék leggyakrabban **a folytonosság** jelképei, valamilyen **kapcsolatot fejeznek ki időintervallumok, illetve személyek vagy közösségek között**, ezért az emberélet fordulóihoz kapcsolódó átmeneti rítusokban valamilyen formában rendszerint megjelennek. A „kendező” mint a kötelék, a rokonsági összetartozás szimbóluma a moldvai csángóknál: az esküvői szertartás után a menyasszony fejére az anyósa „kendezőt” köt, a fiatal párt is kendővel kötik össze, és ezzel vesznek részt a szülőkkel és a keresztapákkal együtt járt körtáncban, akiken szintén díszes „kendezők” vannak. (8. kép)

A szövetféléknek ez a szimbolikus funkciója az archaikus jellegű hagyományos kultúrákban egészen szembeötlő. Például a moldvai csángók átmeneti rítusaiban a zsebkendőszerű, kisebb vagy nagyobb méretben is elképzelhető, díszített „szervet” rendkívül sok funkcióban fordulhat elő. Gazda Klára így ír erről: „Például *servetnek* nevezett zsebkendőt ajándékozott a keresztanya a keresztgyermekének szemtakaróul, a

²⁸⁶ Takács Gy. 2001. 472.

²⁸⁷ Keszeg V. 1999a. 337–338.

²⁸⁸ Durand G. 1977. 126–130.

²⁸⁹ Gazda Klára szóbeli közlése.

nagyleány választottjának foglalóul, a menyasszony a mátkájának jegykendőül, a menyecske az esküvőjét lebonyolító keresztszüleinek és az őket összeadó papnak, az anyósának és a jelenlevő násznép minden egyes tagjának emlékeztetőül, servet díszítette a vőlegény baltáját, a vőfély hívogató pálcáját, a menyasszonyt megjelenítő virágospálcát, s az esküvő jelképes rítusa volt a fára elrejtett servet megtalálása, lelövése. A halott magával vitte a túlvilágra a jegykendőjét, és Ploskucénban a keresztn is *szeringa* lobogott. [...] A díszített textíliák: servetek, kendezők, övek, abroszok és párnák az új kapcsolatok alakítását szimbolizálták az emberi élet átmeneti rítusában.”²⁹⁰ Ugyancsak Gazda Klára feltételezi, hogy a vászonfélék rituális használatának ez a gazdagsága és változatossága valamikor az egész magyar nyelvterületen általános volt, de ma már csak szórványosan maradt fenn.²⁹¹ Ezt látszik igazolni például az az adat is, hogy régen a lakodalmat hívogató kolozsvári hóstáti vőfélyek piros szalaggal, fehér díszszekendővel, fehér kasmírkendővel és fehér szekfüvel díszített hosszú nád-pálcákkal hívták meg a vendégeket. (9. kép)

A vászonfélék gyakran kifejezetten *utat*, illetve *hidat* jelentenek a másik létállapotba, vagy társadalmi státusba. Moldvában a lakodalomban vásznat terítettek a menyasszony elé, és a vőlegény is vászonra térdepelve búcsúzott el a szüleitől, akik a vászon sarkát kezükben tartották.²⁹² Régen a halott koporsóját is ilyen vásznon keresztül vitték ki a házból. Balogh Ödön Románcsügés moldvai csángó falu halottas szokásait ismertetve, 1942-ben ezt írja: „Harmadnap miután a pap s kántor a szertartást elvégezte, kiviszik a halottat a szekérre. Mielőtt a szekér elindulna, alája egy vízzel telt cserépfazekat tesznek, amelyen egy sült percc van. Ezeket egy darab vászonnal leterítik. Ezt *palló*-nak hívják. A szekér keresztülmegy ezen a pallón azért, hogy a halottnak a másvilágon pallója legyen, hogy a vizeken átmelessen. Indulás előtt a halott kezébe pénzt is tesznek, hogy legyen mivel a vámot megfizetnie. Menet, ahányszor csak vízen át visz az út, a halott hozzátartozói a *vivők*nek – akik a keresztet és a gyertyákat viszik – néhány lejt adnak, hogy vámot fizessenek a halottért.”²⁹³ (A szokásleírásban egyéb jelképek – például életvíz, az ugyancsak örökélet-jelkép percc [kenyér] stb. – is előfordulnak, ezekről jelképiségről hátrébb lesz szó.) Az ősi napkultusz nyilvánvaló megnyilvánulása, hogy a pallóvásznat, amit a halott kivitelekora a földre és a küszöbre terítettek, a csángók a Nappal szemben fehérítették ki.²⁹⁴

A fehér vászon nemcsak a halottas szokásokban, hanem a születési szokásokban, sőt általában véve az emberélet fordulóinak szokásaiban jut fontos szerephez. A moldvai csángó falvakban a keresztszülők mintegy két méter hosszúságú gyolcsot ajándékoztak a keresztgyermeküknek (ennek neve „kolozsma”/„korozsma”), és ha a gyermek házasságkötés előtt meghalt, ez a gyolcs lett a szemfödele. A fehér gyolcs jelképisége kapcsán Gazda Klára úgy vélekedik, hogy *a lélek tisztaságának* szimbolikus

²⁹⁰ Gazda K. 2005a. 89–90., 93–94.

²⁹¹ Uo. 92.

²⁹² Lásd: Mikecs László: *Csángók*. Budapest, 1941. VII. képmelléklet. Lásd továbbá Wichmann Györgynak a rítusról készült 1906–1907-es felvételeit az *Ethnographia* 1936-os számában.

²⁹³ Balogh Ö. 1942. 9.

²⁹⁴ Uo.

megjelenítéséről van itt szó: „A fehér vászon a lélek tisztaságának jelképeként volt jelen az életfordulókat megszentelő vallási szertartásokon, a néphit szerint az előző állapotból kiszabaduló lelket óvván meg, hídként átsegítvén a sötét mélységek felett, és biztosítván ekképpen az új állapotban való jelképes újjászületését. Gyimesen a keresztelendő gyermeknek adott kolozsma mérete körülbelül kétméternyi hosszú volt, ami megegyezett a majdan a koporsóba terítendő gyolcsnak a méretével. A Nyugat-Dunántúlon a menyasszony elé terítettek vásznat, Moldvában pedig a halott koporsóját vitték a fehérvászon »palló« felett. A fehér szín a tisztaságot, a kolozsma pedig a kereszttség szentségében való részesülést jelképezte.”

A fehér gyolcs szimbolizmusában a ’tisztaság’, ’szentség’ képzetekre való utalás mellett a ’folytonosság’ jelentés is hangsúlyos. A vászonféléknek ezért van nagy szerepük a halottas szokásokban. Több vidékről – például a Székelyföldről, a Mezőségről – van adatunk arra, hogy a halottas kendők, lepedők egyik fő díszítőmotívuma a mádársor, az ún. „repülőmadaras” minta, ami nyilvánvaló utalás a lélek túlvilági útjára.²⁹⁵ (A lélekmadár jelképéről hátrébb, a VI. 2. alfejezetben lesz szó.) Ugyancsak általános szokásnak mondható a halottas kendők ajándékként való osztogatása a temetésen résztvevők között²⁹⁶, ami talán az eltávozott halott és az ittmaradt élők közötti kapcsolatot hivatott szimbolikusan biztosítani. Erre azért is szükség van, mert a katolikus teológia szerint a lélek üdvözülési folyamata a halállal nincsen még lezárva, az érte mondott imák, áldozati adományok (pl. misevégzés) elősegítik az üdvözülését.

A csángók között „korozsmának” nevezett fehér vászon mint a Másik Világgal való kapcsolat szimbóluma a régebbi korok folklórájában, például a gyógyító célzatú ráolvasó imádságokban is megjelenik. Íme egy 16. század elejéről származó ráolvasás „fekyles lwthwul”: „*En nemes assonyom sýz marýa, / mýkorth az the senth fýadoth sýlethýd ýeswsth sýzen es thýstan, / azkorth the hozýad gýwe egý serehte Sented se... [szent] Janos / az ýob kezýben hoza egý fegýr sýp thýs... [tisztá keszkenőt] az fegýr sýp thýsta kezkeneben az the senth fýadoth el fel wýewýe / wýththe wala az ýardan wýzýre – az ýardan wýzýben megh mossa megh fýrústhy, / mel sýp thýstan megh marada az fegýr sýp thýsta keskene az the sent fýadthwl / olýan sýp thýstan megh maragýon ez Sere lw ez gonosz fekýlthýwl, / in nomine patris*”.²⁹⁷ Egy hasonlóképpen fekélyes ló gyógyítására szolgáló, 1635-ből származó ráolvasásban: „*Mikor Vrunk Jezus Christus suletek: / am el mene az eo szereteo senth szolghajahoz, kerezteleo Szent Janoshoz / hogj megh kereztelkednek az Jordanak uizebe; / Mikor Vrunk Jezus Christusnak nem arthatanak es az eo sent korozmanjanak, / az Jordanak uizeuel az eo Szent korozmania helen marada*.”²⁹⁸

²⁹⁵ A jelképet több kutató is így értelmezi. Erről összefoglalóan: Demeter É. 2005. 248.

²⁹⁶ A szokás Moldva-szerte általános ma is, de például Kászonban is megvolt. Lásd: Kós K. et alii 1972. 194.

²⁹⁷ Pócs É. 1986. II. 546., XV. 20. szöve. – Először Horváth István közölte 1835-ben (A babonás lóorvoslás. *Tudományos Gyűjtemény* VII. 1835. 112–113.) a Jankovich Miklós táblabíró (szül. 1773) birtokában lévő kéziratból, több lóorvosló ráolvasás közt. Megjelent még: Bolgár Ágnes: *Magyar bájoló imádságok a XV–XVI. századból*. Budapest, 1934. 18.

²⁹⁸ Pócs É. 1986. II. 545., XV. 19. szöve.

A vászon a túlvilággal való kapcsolatot fejezi ki akkor is, amikor a moldvai csángók pünkösdi hajnalán a Kis-Somlyó hegyének keleti lejtőjén kendőn át nézik a felkelő Napban megmutatkozó Szentlelket. A moldvai csángó lakásbelsőben is a falon lévő tányérok körül, amelyeknek a közepében Nap van, rendszerint kendő (kendező”, „szervet”) található. Ha halott van a csángó háznál, az ajtó bal oldalára ütnek egy szegget, arra tesznek egy „kendezőt” (szervetet), hogy törölje meg vele Szent Mihály a kaszáját, amivel elvágta a halott nyakát. A halott lelke három napig ül a szegre akasztott lélekvászonon, és siratás közben lehet vele beszélgetni.²⁹⁹ (10. kép)

A vászonfélék folytonosság-jelkép jelentésével függ össze az a hiedelem is, hogy a gyermekágyas asszony látogatónak távozás előtt a ruhájukról egy cérnaszálat, rongydarabkát kell levenniük és a szobába visszadobniuk, ami által a nem szándékos tejelvitel, azaz a rontás megakadályozható. Felcsíkon a hiedelemcselekmény elvégzése után ezt mondták: „*Se tejetek, se álmotok, se a kicsi bubátok nem kell!*” Ugyanitt előfordul az is, hogy egy darab piros rongyra egy kevés anyatejet cseppentenek, és azt az ajtó alá szögezik.³⁰⁰ Értelmezésünkben a vászon ebben az esetben az anyatej helyben maradását szimbolizálja.

Végezetül, mint idevágó hiedelemadatot, megemlíjtük, hogy a kalotaszegi néphit szerint a keresztesetlen gyermekből lett félelmes mitikus „fehér leány” tudja a kincs lelőhelyét, de csak annak árulja el, aki kézzel fehér zsebkendőt ad oda neki. De aki ezt meg meri tenni, az elszárad, meghal. A fehér szövet ebben a szimbolikus összefüggésben is a túlvilági kapcsolat, itt a halállal való kapcsolat jelképe. Ezt a kincs után áhítózó adatközlő is érzi-tudja, amikor felmerül benne az ötlet, hogy a zsebkendő átnyújtásakor a közvetlen kapcsolatot, a szellemlénnyel való érintkezést kellene elkerülni: „*Én keresek egy botot, ráteszek egy fejtér zsebkendőt, s odaadom, s akkor elviszen oda, ahun van a pénz.*” (Nagypetri)³⁰¹ A „fehér ember” (olykor: „fehér asszony”) a Mezőségen is szerencsehozó, de ugyanakkor félelmet keltő, démoni természetű természetfeletti lény. Vele való találkozásakor zsebkendőt, fehér rongydarabot kell neki átnyújtani, ebben az esetben kincset ad, megmutatja a kincs lelőhelyét, megáldja a malomba, vásárba utazókat stb.³⁰²

5. A főző nő

A főzés – hasonlóan a kötözéshez, valamint a fonáshoz és a szövéshez – ugyancsak mágikus tevékenység, rendszerint ártó célzatú, de lehet gyógyító hatású is (mint például a szépasszonyok által kicserélt „agos”/„abagos” gyermek szimbolikus „megfőzése” esetén, bizonyos népmesei motívumokban stb.). A szimbólum minden megjelenési formájában a nőiséghez kapcsolódik, a főzés mindenekelőtt a boszorkányok attribútuma. A rítus mágikus varázserejébe vetett hit kialakulásában a következő képzetek játszhattak szerepet: 1. a kavará (forgó) mozdulatok; 2. a hevítés mint a démon meg-

²⁹⁹ Harangozó Imre szóbeli közlése, Szamosújvár, 1999. nov. 12. Csángó sorskérdések V. konferencia.

³⁰⁰ Csikdánfalva, Gáll Izabella egy. hallg. gyűjtése, 2001.

³⁰¹ Keszeg V. 1999b. 393., Gálffy Mózes adatközlése alapján.

³⁰² Keszeg V. 1999a. 338–241.

idézésének egyik lehetséges technikája; 3. az edény zárt terének mágikus, feminoid jellege. Amint hátrébb látni fogjuk, az edény szimbolizmusának szakrális jelentése is lehet, de ott hiányoznak a hevítés képzetei. (Lásd X. 4. alfejezet.)

A nyelv ugyancsak kifejezi a kavará-keverő mozdulatok ártó jellegét: „kavar” (értsd: ’ármánykodik’), „kifőz” valamit (’kiterveli a rosszat’), „megfőz” valakit (’meggyőz, becsap’) stb.

